

Derleme/Review

Türkiye’de ve Kuzey Doğu Anadolu Bölgesi (KDAB)’nde Domates Üretimi ve Pazarlaması

Yakup Erdal ERTÜRK^{1*} Mustafa ÇIRKA²

¹: Iğdır Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü, Iğdır

²: Iğdır Üniversitesi Ziraat Fakültesi Bahçe Bitkileri Bölümü, Iğdır

*e-posta: erdal.erturk@igdir.edu.tr

Özet: 2013 yılı TÜİK verilerine göre, Türkiye’de 11,8 milyon tonluk domates üretiminin % 67,19’unu sofralık, % 32,81’ini de salçalık domatesler oluşturmuştur. Türkiye’de üretilen domatesin yaklaşık % 25-30’u gıda sanayinde işlenmekte, kalan miktar taze tüketime gitmektedir. İşlenen toplam miktarın % 80’i salça, % 15’i konserve domates üretimi için kalan kısım ise ketçap, domates suyu vb. domates ürünlerinin imalatı için kullanılmaktadır. Ayrıca domates yaklaşık 100 işletme ve tesiste konserve sanayinin diğer ürünlerinin yanı sıra ağırlıklı olarak işlenen tarım ürünlerinin başında gelmesi, insan beslenmesindeki vazgeçilmez ürünlerden olması ve taze tüketiminin yanında gıda sanayinde dondurulmuş, salça, sos, ketçap, turşu, domates suyu, domates püresi, soyulmuş domates, dilimlenmiş domates, küp seklinde doğranmış domates, domates konservesi gibi çok çeşitli kullanım alanlarına sahip olması nedeniyle önemli sebzelerin başında gelmektedir. Bu çalışmada domatesin ülke tarımında önemine vurgu yapılarak ve Erzurum, Erzincan, Bayburt, Ağrı, Kars, Iğdır ve Ardahan illerini kapsayan Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi’nde domates yetiştiriciliğinin incelenerek değerlendirilmelerinde bulunulmuştur.

Anahtar kelimeler: Domates, İşleme, Pazarlama, Salçalık, Sofralık

Tomato- Production and Marketing in Turkey and North Eastern Anatolia Region

Abstract: According to 2013 data from TUIK, of the 11.8 million tons of tomato productions in Turkey have been consisted of the table tomatoes (67.19%) and tomatoe paste (32.81%). In Turkey, approximately 25% to 30% of the tomato production are processed in the food industry and the remaining amount is consumed as fresh. 80% of the total amount of processed tomato is used for paste, 15% for canned tomatoes, the remaining amount is used in the manufacture of tomato products (ketchup, tomato juice, etc.). Furthermore, approximately in 100 businesses and facilities, tomato is one of the important vegetable because of its importance in canning industry as well as other products mainly processed in agricultural crops and indispensable products in human nutrition also in fresh consumption, but also in food industry as frozen, tomato paste, sauce, ketchup, pickles, tomato juice, tomato paste, peeled tomatoes, sliced tomato, cube-shaped chopped tomatoes, canned tomatoes as much variety of application areas. In this study, the importance of tomato has been emphasized in the country’s agriculture and covering examining the assessment of tomato farming in Erzurum, Erzincan, Bayburt, Agri, Kars, Iğdir and Ardahan provinces of Northeast Anatolia Region has been made.

Keywords: Tomato, Process, Marketing, Paste, Fresh

Giriş

Anavatanı Güney Amerika olan ve Türk tarımında ve gıda sanayinde önemli bir yere sahip olan domatesin Türkiye’ye I. Dünya Savaşı yıllarında geldiği bildirilmektedir (Demiray ve Tülek 2008). 1970’li yıllardan itibaren domates sanayisinin kurulmaya başlaması ve hızla gelişmesi paralelinde ülkemizde domates üretimi hız kazanarak dünya sıralamasında Amerika ve İtalya gibi üretim devleri arasına girmeyi başarmıştır. Domates kendine özgü tat ve aroması ile sevilerek tüketilen, besin değeri oldukça fazla olan bir üründür (Düzyaman ve Duman 2003).

Domatesin, dünyada en çok üretilen, tüketilen ve ticarete konu olan tarım ürünlerinin başında gelmesi, insan beslenmesinde vazgeçilmezler arasında yer almaktadır. Domatesin taze tüketimi yanında gıda

sanayinde dondurulmuş, salça, sos, ketçap, turşu, domates suyu, domates püresi, soyulmuş domates, dilimlenmiş domates, küp şeklinde doğranmış domates, kurutulmuş domates, domates konservesi gibi çok çeşitli kullanım alanlarına sahip olması önemini artırmaktadır (Uylaşer 1996, Keskin ve Gül 2004).

Gıda sanayinde önemli hammaddelerden biri olan ve çok geniş bir kullanım alanı bulunan domates ile ilgili sanayi, meyve ve sebze işleme sanayi olmakla birlikte, bu sanayinin tüm alt dallarında da domates hammadde olarak kullanılmaktadır. Bunlar; meyve ve sebze konserveleri sanayi, salça sanayi, meyve suyu sanayi, dondurulmuş, kurutulmuş sebze ve meyve sanayi ile diğer sanayi sektörleridir. (Anonim 2007a).

Domatesin, özellikle olgun domatesin hasat sonrası uzun süreli depolamaya uygun olmadığı bilinmektedir. Üretimin yoğun olduğu dönemlerde işlenerek değerlendirilmesi zorunludur. Yapısının yaklaşık % 95'inin sudan oluşması nedeni ile domates bozulmaya çok yatkın bir sebze türüdür. Herhangi bir muhafaza yönteminin kullanılmaması veya muhafazadaki noksanlıklar, domateste önemli düzeyde ürün kayıplarına neden olmaktadır (Demiray ve Tülek 2008). Türkiye, 2012 yılı verilerine göre 161,8 milyon ton olan dünya domates üretiminin % 7,02'sini üreterek dünya domates üretiminde Çin (% 30,90), Hindistan (% 10,82) ve ABD (% 8,16)'inden sonra dördüncü sırada yer almaktadır (Anonim 2014a).

Domates Türkiye'de, açıkta tarla sebzeçiliği şeklinde ve örtü altı üretimi şeklinde üretilmektedir. Domates yetiştiriciliği Türkiye'nin tümünde mümkün olmakla birlikte, sanayi tipi domates üretiminin iklimin çok daha uygun olduğu Ege ile Batı ve Doğu Marmara Bölgelerinde özellikle de Balıkesir, Bursa ve Çanakkale illerinde, sofralık tip domates üretiminin ise; Akdeniz, Ege ve Batı Karadeniz Bölgelerinde yoğunlaştığı görülmektedir (Anonim 2014b). Domates üretiminde bölgesel yoğunlaşmaya bağlı olarak, işleme sanayi de Marmara ve Ege bölgelerinde yoğunlaşmıştır. Akdeniz Bölgesi ise, daha çok taze tüketime yönelik sera tipi üretimde ön plana çıkmaktadır (Arıkbay 1996).

Açıkta üretim, sözleşmeli ve sözleşmesiz olmak üzere farklılık göstermektedir. Sözleşmesiz yapılan üretim çoğunlukla sofralık olarak tüketilmekte olup sözleşmeli üretim Ege ve Marmara Bölgelerinde özellikle imalat sanayine hammadde temini için önemli olmaktadır (Keskin 2012).

2013 yılı verilerine göre Türkiye'de 11,8 milyon tonluk domates üretiminin % 67,19'unu sofralık, % 32,81'ini de salçalık domatesler oluşturmuştur. Türkiye'de üretilen domatesin yaklaşık % 25-30'u gıda sanayinde işlenmekte, kalan miktar taze tüketime gitmektedir (Düzyaman ve Duman 2003). İşlenen toplam miktarın % 80'i salça, % 15'i konserve domates üretimi için kalan kısım ise ketçap, domates suyu vb. domates ürünlerinin imalatı için kullanılmaktadır (Sarışacli 2010). Günümüzde yaklaşık 100 işletme ve tesiste konserve sanayinin diğer ürünlerinin yanı sıra ağırlıklı olarak domates salçası üretilmektedir (Keskin 2012).

Domatesin sanayide işlenen oranının düşüklüğü ve % 50 kapasite kullanım oranıyla mevcut potansiyelin de yeterince kullanılamadığı görülmektedir. Tüketici davranışlarındaki değişimlerle birlikte iç piyasadaki önemi gittikçe artmaktadır. Türkiye'nin hızlı nüfus artışı ve beslenme alışkanlığı dikkate alındığında talebin gelecek yıllarda artmaya devam edeceği, ancak dış pazarların da ihmal edilmemesi gereği ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle artan rekabet koşullarına uyum sağlamak ve maliyetleri azaltıcı tedbirler almak önemlidir (Keskin 2010).

Bu çalışma ile genelde Türkiye, konu özelinde Erzurum, Erzincan, Bayburt, Ağrı, Kars, Iğdır ve Ardahan illerinin dahil olduğu Kuzeydoğu Anadolu Bölgesinde domates üretimi ve pazarlamasının ikincil veriler kullanılarak mevcut durumunun incelenmesi amaçlanmaktadır.

Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi; Erzurum, Erzincan, Bayburt, Ağrı, Kars, Iğdır ve Ardahan illerini kapsamaktadır. Bölgenin batısında Sivas; kuzeyinde Giresun, Gümüşhane, Trabzon, Rize, Artvin ve Gürcistan; doğusunda İran, Nahcivan ve Ermenistan; güneyinde Van, Bitlis, Muş, Bingöl ve Tunceli bulunmaktadır. Bölgenin yüzölçümü 70.990 km² olup, Türkiye yüzölçümünün % 9,05'ni (5,20+3,85) teşkil eder. Bölgede rakım, 805 m. Dilucu ovasından başlayıp, Ağrı Dağı'nda 5.137 m'ye kadar yükselir (Anonim 2007c).

Kuzeydoğu Anadolu Bölgesinin denizlere uzak olması ve yükseltisinin fazla olması nedeniyle karasal iklim etkilidir. Kışlar soğuk ve kar yağışlı; yazlar yükseklerde serin alçak yerlerde sıcak ve kurak geçer.

Bölgede yıllık ortalama sıcaklık 7,2 °C olup, yıllık maksimum sıcaklık 37,3 °C ve yıllık minimum sıcaklık -31,6 °C'dir. En sıcak ay Temmuz ve en soğuk ay Ocak ayıdır. Ortalama nisbi nem % 66,2'dir. Ortalama yıllık yağış 460,9 mm'dir. Ortalama güneşli gün sayısı 124 iken, ortalama donlu gün sayısı 145,2'dir (Anonim 2007c).

Türkiye'de Domates Üretimi

Domates Türkiye'de en çok üretilen sebzelerden biridir. Türkiye'de yine 2013 yılı itibariyle toplam 8.084.876 ha sebze bahçesi alanının % 23,39'u domates tarımı için kullanılmıştır (Anonim 2014b). Çizelge 1 incelendiğinde Türkiye'de 2005 yılında 10,05 milyon ton olan domates üretiminin, yıldan yıla değişmekle birlikte bir artış trendi içinde olduğu ve % 14,97 oranında bir artışla 2013 yılında 11.820.000 tona ulaştığı görülmüştür. Türkiye'de domates verimi 2005 yılında 4.997 kg/da iken verim artışının yıllar itibariyle devam ederek 2013 yılında 6.250 ton/da ulaşmıştır (Çizelge 1).

Bu değer dünya ortalamasının (dünya ortalaması 2012 FAO verilerine göre 3.368 ton/da) üzerindedir. Ülkemizde domates verimi son yıllarda kaliteli tohum ve teknolojik üretim sistemlerinin kullanılmasına bağlı olarak artış göstermektedir (Erdal 2006).

Çizelge 1. 2005-2013 Türkiye'de domates üretimi (Anonim, 2014b)

Yıllar	Ekilen Alan (dekar)	Üretim Miktarı (ton)	Verim
2005	2.011.160	10.050.000	4.997
2006	1.939.096	9.854.877	5.082
2007	1.835.329	9.936.552	5.414
2008	1.952.052	10.985.355	5.628
2009	1.869.462	10.745.572	5.748
2010	1.791.247	10.052.000	5.612
2011	1.810.182	11.003.433	6.079
2012	1.892.022	11.350.000	5.999
2013	1.891.222	11.820.000	6.250

Yıldan yıla değişmekle birlikte sofralık domates çeşitleri üretiminin salçalık domates çeşitlerinin üretimi lehine gerilediği, 2005 yılında üretilen domatesin % 70,32'sini sofralık çeşitler oluştururken bu rakam 2013 yılında % 67,19'a, 2005 yılında % 29,68 olan salçalık ya da endüstriyel çeşitlerin oranının 2013 yılında % 32,81'e ulaştığı görülmüştür (Çizelge 2). Benzer süreç domates ekim alanlarında da görülmektedir; 2005 yılında toplam domates ekim alanları içinde % 68,68 olan sofralık domates çeşitlerinin ekim alanlarının oranı, 2013 yılında % 67,69'a gerilerken, 2005 yılında % 31,32 olan salçalık domates çeşitlerinin ekim alanlarının oranı, 2013 yılında % 32,31'e yükselmiştir. 2013 yılında 1,28 milyon dekar alanda sofralık domates üretimi yapılırken, 611 bin dekar alanda salçalık domates üretimi gerçekleştirilmiştir (Çizelge 2). 2005 yılında dekara verimi 5,1 ton olan sofralık domatesin, 2013 yılında dekara verimi 6,2 ton olarak gerçekleşmiştir. Benzer durum salçalık domates içinde geçerlidir. 2003 yılında 4,7 ton olan dekara verim, 2013 yılında 6,3 ton olmuştur (Çizelge 2). Aynı yıllar için salçalık domates verimindeki artış % 25,37 olurken, sofralık domatesin verimindeki artış % 17,53 olarak hesaplanmıştır.

2013 yılı TÜİK verilerine göre Türkiye salçalık domates ekim alanlarının bölgelere göre dağılımlarına bakıldığında 611 bin dekar olan salçalık domates ekim alanlarının % 37,09'unun Ege Bölgesinde, % 24,19'unun Doğu Marmara Bölgesinde ve % 16,19'unun Batı Marmara Bölgesinde, geriye kalan % 22,53'ünün de diğer bölgelerde yer aldığı, 1,28 milyon dekar olan sofralık domates ekim alanlarının % 31,99'unun Akdeniz Bölgesinde, % 16,68'inin Ege Bölgesinde ve % 13,14'ünün Batı Marmara Bölgesinde yer alırken, geriye kalan % 38,18'i diğer bölgelerde yer almıştır (Çizelge 3). Salçalık domates çeşitlerinin ekiliş alanlarının yer aldığı bölgelerin domates işleyen sanayi kuruluşlarının ağırlıklı olarak bulunduğu bölgelerde yoğunlaştığı dikkat çekmektedir.

Çizelge 2. 2005-2013 Türkiye’de sofralık ve salçalık domates üretimi (Anonim 2014b)

Yıllar	Sofralık				Salçalık			
	Ekilen Alan (dekar)	Üretim Miktarı (ton)	Verim (kg/dekar)	Sofralık Üretim %	Ekilen Alan (dekar)	Üretim Miktarı (ton)	Verim (kg/dekar)	Salçalık Üretim %
2005	1.381.300	7.067.000	5.116	70,32	629.860	2.983.000	4.736	29,68
2006	1.369.379	6.912.745	5.048	70,15	569.717	2.942.132	5.164	29,85
2007	1.268.421	6.963.159	5.490	70,08	566.908	2.973.393	5.245	29,92
2008	1.345.706	7.419.814	5.514	67,54	606.346	3.565.541	5.880	32,46
2009	1.267.883	7.205.961	5.683	67,06	601.579	3.539.611	5.884	32,94
2010	1.234.345	7.173.188	5.811	71,36	556.902	2.878.812	5.169	28,64
2011	1.237.120	7.573.431	6.122	68,83	573.062	3.430.002	5.985	31,17
2012	1.282.398	7.697.961	6.003	67,82	609.624	3.652.039	5.991	32,18
2013	1.280.103	7.941.780	6.204	67,19	611.119	3.878.220	6.346	32,81

Aynı şekilde 3,87 milyon ton olan salçalık domates üretiminin ise % 38,81’i Ege Bölgesinde, % 29,06’sı Doğu Marmara Bölgesinde, % 15,73’ü Batı Marmara Bölgesinde gerçekleşirken, geriye kalan % 16,41’i diğer bölgelerde gerçekleşmiştir. 7,94 milyon ton olan sofralık domates üretiminin, % 45,56’sı Akdeniz, %16,10’u Ege ve % 12,22’si Batı Karadeniz Bölgelerinde gerçekleştirilirken, geriye kalan % 26,12’si diğer bölgelerde üretilmektedir (Çizelge 3).

Çizelge 3. 2013 yılı domates ekim alanlarının ve üretim miktarının bölgelere göre dağılımı (Anonim 2014b) *

Bölgeler	Ekilen Alan (Dekar)	Ekilen Alan Dağılımı (%)	Üretim (Ton)	Üretimin Dağılımı (%)	Verim (Kg/da)
Domates (Salçalık)					
Ege	226.638	37,09	1.504.983	38,81	6.640
Doğu Marmara	147.846	24,19	1.126.866	29,06	7.622
Batı Marmara	98.929	16,19	610.049	15,73	6.167
Güneydoğu Anadolu	67.403	11,03	340.291	8,77	5.049
Akdeniz	21.842	3,57	77.048	1,99	3.528
Batı Anadolu	20.560	3,36	116.012	2,99	5.643
Batı Karadeniz	17.086	2,80	63.047	1,63	3.690
Orta Anadolu	7.933	1,30	33.712	0,87	4.250
Ortadoğu Anadolu	2.576	0,42	5.312	0,14	2.062
Doğu Karadeniz	236	0,04	729	0,02	3.089
İstanbul**	70	0,01	171	0,00	2.443
Toplam	611.119	100,00	3.878.220	100,00	6.346
Domates (Sofralık)					
Akdeniz	409.522	31,99	3.618.403	45,56	8.836
Ege	213.558	16,68	1.278.414	16,10	5.986
Batı Karadeniz	168.224	13,14	970.796	12,22	5.771
Doğu Marmara	99.415	7,77	497.622	6,27	5.006
Güneydoğu Anadolu	96.891	7,57	348.988	4,39	3.602
Batı Marmara	76.367	5,97	414.328	5,22	5.425
Batı Anadolu	69.169	5,40	328.305	4,13	4.746
Orta Anadolu	53.462	4,18	175.770	2,21	3.288
Ortadoğu Anadolu	49.724	3,88	145.861	1,84	2.933
Kuzeydoğu Anadolu	32.157	2,51	129.531	1,63	4.028
Doğu Karadeniz	5.985	0,47	12.806	0,16	2.140
İstanbul**	5.629	0,44	20.956	0,26	3.723
Toplam	1.280.103	100,00	7.941.780	100,00	6.204

* Ekilen alan ve üretime, birden fazla ekilişler ve örtüaltı dâhildir.

** TÜİK İstanbul’u başlı başına bir bölge kabul ederek verilerini ayrıca derlemektedir.

Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi Bölgede Domates üretimi

Kuzeydoğu Anadolu Bölgesinde genellikle sofralık domates yetiştiriciliği yapılmaktadır. Çok düşük miktarlarda ve alanlarda yapıldığı bilinen salçalık domates üretimi ile ilgili sağlıklı istatistikler bulunmamaktadır. 2005 yılında Türkiye domates ekim alanlarının % 1,77'sinde (24,4 bin da) domates ekimi yapılan KDA Bölgesinde domates ekim alanlarında yıllar itibariyle bir artış olduğu, 2013 yılına gelindiğinde 2005 yılına göre % 23,84'lük bir artışla 32,1 bin dekar kadar genişleyerek ülke ekim alanlarının % 2,51'ne ulaştığı Çizelge 4'de görülmektedir. Aynı şekilde Türkiye'de toplam domates üretiminin 104,2 bin tonun (% 1,47) bölgede üretildiği 2005 yılından, yıldan yıla değişmekle birlikte 2013 yılında % 19,55 oranında bir artış göstererek 129,5 bin tona ulaşmış ve ülkemizde toplam üretilen domatesin % 1,63'ü KDA Bölgesinde üretilmiştir (Çizelge4). 2005 yılında bölgede dekar verim 4.255 kg iken, bir istikrar yakalanamadığı yıldan yıla artış ve azalışların olduğu ve nihayetinde 2013 yılında 2005 yılına göre % 5,63'lük bir azalışla dekar verim 4.028 kg olarak gerçekleşmiştir (Çizelge 4).

Çizelge 4. 2005-2013 KDA Bölgesinde domates yetiştiriciliği (Anonim 2014b)

	Ekilen Alan (dekar)	Üretim Miktarı (ton)	Verim (kg/dekar)
2005	24.490	104.203	4.255
2006	24.263	102.846	4.239
2007	23.109	99.905	4.323
2008	23.246	100.742	4.334
2009	24.100	107.580	4.464
2010	24.596	113.425	4.612
2011	26.885	120.432	4.480
2012	28.830	125.994	4.370
2013	32.157	129.531	4.028

2013 yılında KDA Bölgesinde domatesin ekim alanlarına göre, sırasıyla Erzincan (15 bin da), Iğdır (14,9 bin da), Erzurum (1,15 bin da), Ağrı (697 da) ve Bayburt (288 da) illeridir. KDAB bölgesindeki domates ekim alanları ülkemizdeki domates ekim alanlarının % 2,51'i kadardır. Erzincan ve Iğdır illerinin toplam ekim alanları, bölge domates ekiliş alanının % 93,3'üne tekabül etmektedir (Çizelge 8). Erzincan ili 77,3 bin ton üretimle bölgede üretilen domatesin % 59,7'si, Iğdır ili 44,67 bin ton üretimle bölgede üretilen domatesin % 34,49'u üretilmiştir (Çizelge 5).

Verim düzeyine bakılınca Türkiye ortalamasının çok altında, kalma sebepleri arasında, bölgenin iklim ve coğrafi karakteristikleri kadar bölge çiftçisinin diğer bölgelerdeki gibi modern üretim tekniklerinin kullanıma aşına olmaması da gösterilebilir. 2013 yılında bölgenin lider domates üreticisi iki ilin verim durumlarına bakıldığında Erzincan'da 5.134 kg/da olan verimin Iğdır'da 2.987 kg olduğu görülmektedir. Burada bölgenin ikinci büyük ekiliş alanlarına sahip olan Iğdır ilinde verimin, Erzurum (5.159 kg/da) ve Bayburt (3.601 kg/da) illerinden çok düşük olması dikkat çekici bir olgu olarak göze çarpmaktadır (Çizelge 5).

Çizelge 5. 2013 yılı itibariyle KDA bölgesinde illere göre domates yetiştiriciliği (Anonim 2014b)

İller	Ekilen Alan (Da)	Bölge Yüzdesi (%)	Ülke Yüzdesi (%)	Üretim Miktarı (ton)	Bölge Yüzdesi (%)	Ülke Yüzdesi (%)	Verim (Kg/dekar)
Ağrı	697	2,17	0,05	541	0,42	0,01	776
Erzincan	15.064	46,85	1,18	77.338	59,71	0,97	5.134
Erzurum	1.152	3,58	0,09	5.943	4,59	0,07	5.159
Kars	-	-	0,00	-	-	-	-
Bayburt	288	0,90	0,02	1.037	0,80	0,01	3.601
Ardahan	-	-	-	-	-	-	-
Iğdır	14.956	46,51	1,17	44.672	34,49	0,56	2.987
KDAB	32.157	100		129.531	100		4.028
Türkiye	1.280.103		2,51	7.941.780		1,63	6.204

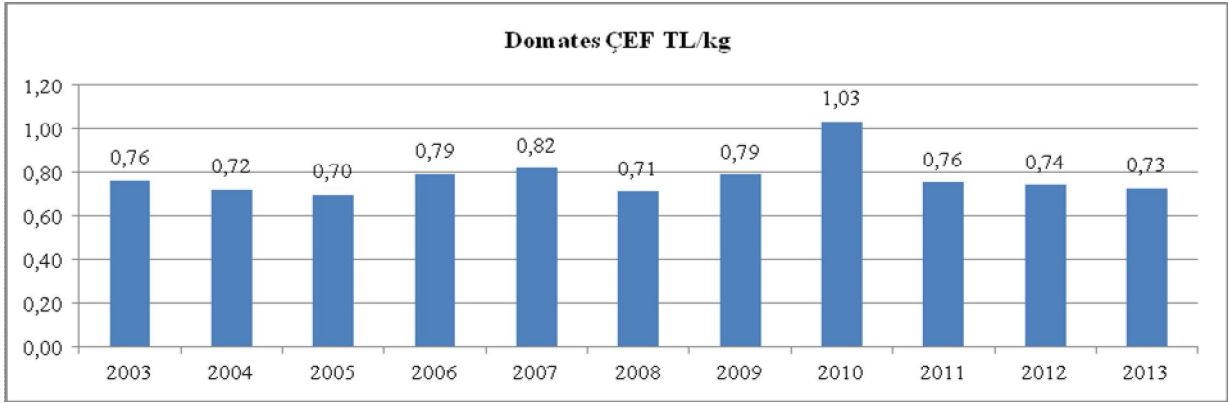
Bu durumun bölgede domates veriminin 2006 yılından itibaren başlayan bir düşme trendinin devamı olarak görülebilir. Iğdır ilinde bir dekar araziden alınan domates miktarı; 2007 yılında 4.265 kg/da'a, 2008 yılında 4.266 kg/da'a, 2009 yılında 4.148 kg/da'a, 2010 yılında 2.398 kg/da'a, 2011 yılında, 2.955

kg/da'a ve 2012 yılında 2.915 kg/da'a düşmüştür (Anonim 2014b). Iğdır ilinde tarımsal faaliyetlere alternatif olacak tarım dışı gelir kaynaklarının 1990 sonrasında açılan Nahçıvan sınır kapısı yoluyla başlayan sınır ticareti faaliyetleri ile lojistik faaliyetlerin cazibesi ile tarımsal faaliyetlere gereken ilgi ve özenin gösterilmeyor olmasının da tesiri bulunmaktadır.

Domates Fiyatları

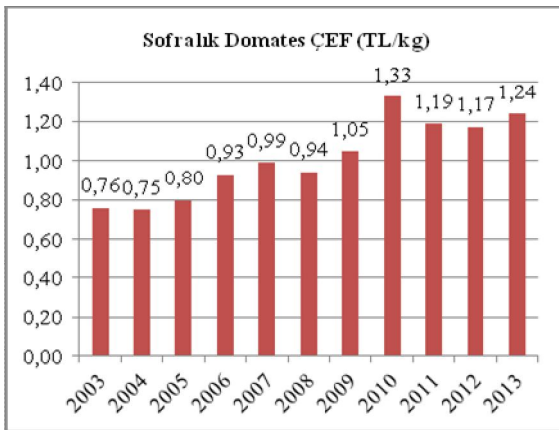
Domates Çiftçi Eline Geçen Fiyatları

2003 yılı bazlı üretici fiyatları indeksi ile deflake edilmiş domates çiftçi eline geçen ortalama fiyatlarının son 10 yıl içinde, 2010 yılında en yüksek seviye dikkate alınmadığında, yıldan yıla çok düşük miktarlarla değişmekle birlikte benzer seviyelerde dalgalanarak 2013 yılı ortalama fiyatının 0,73 TL/kg olarak gerçekleştiği görülmektedir (Şekil 1).

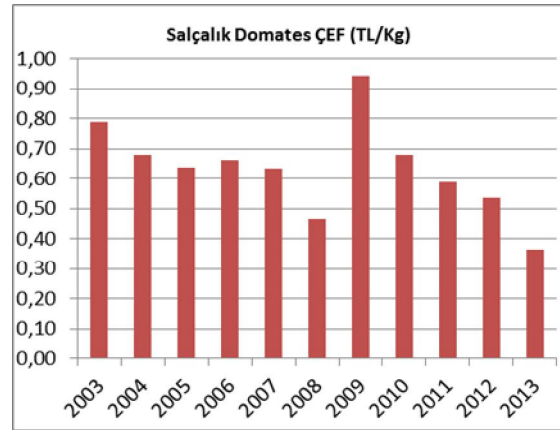

Şekil 1. 2003-2013 Türkiye domates çiftçi eline geçen fiyatlar (Anonim 2014c)

2003 yılı bazlı üretici fiyatlarına indirgenmiş 2003-2013 yılları arası sofralık ve salçalık domates çiftçi eline geçen fiyatlar bakıldığında; sofralık domates fiyatlarının salçalık domates fiyatlarının yıldan yıla değişmekle birlikte daha yüksek olduğu göze çarpmıştır. Sofralık domates fiyatlarının 2003 yılı itibariyle artış eğilimi içinde olduğu, 2010 yılında en yüksek rakama ulaşıldığı, 2013 yılına gelindiğinde 1,24 TL/kg olarak gerçekleştiği, salçalık domates çiftçi eline geçen fiyatlarına bakıldığında 2003 yılından son on yılın en yüksek rakamının gerçekleştiği 2009 yılına kadar yıldan yıla değişmekle birlikte bir düşme eğilimi gösterdiği (Şekil 1), 2009 yılından itibaren keskin bir düşme eğilimi yaşandığı fiyatların 2013 yılında 0,35 TL/kg olarak gerçekleştiği görülmüştür (Şekil 3).

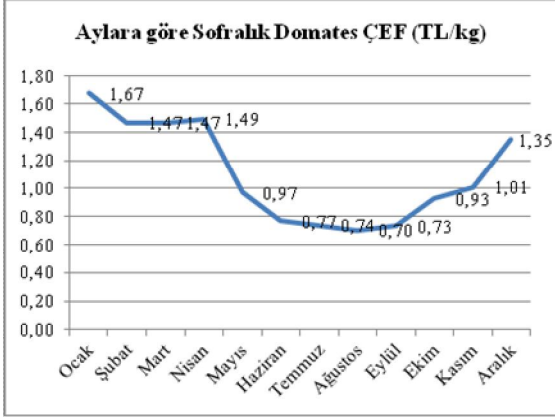
Şekil 2. Ortalama ÇEF (Anonim 2014c)

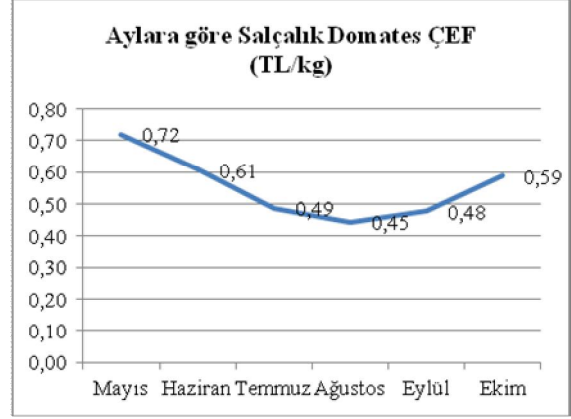
Şekil 3. Ortalama ÇEF (Anonim 2014c)

Sofralık domates çiftçi eline geçen fiyatların 10 yıllık ortalamalarının aylara göre dağılımına bakıldığında genellikle örtü altı üretimin etkisi ile yılın her ayında ortalama bir fiyatın oluştuğu görülmüştür. Çiftçi eline geçen fiyatların Ocak, Şubat aylarında mevsim şartlarının tesiri ile fiyatların en yüksek olduğu, tarla

üretim sezonunun başlamasıyla birlikte Haziran'dan Ekim ayına kadar rakamlar en düşük seviyede gerçekleştiği, tarla üretim sezonunun sona ermeye başlaması ile fiyatların artmaya başladığı görülmektedir (Şekil 4). Salçalık domates çiftçi eline geçen fiyatların 10 yıllık ortalamalarının aylara göre dağılımına bakıldığında fiyatların; Mayıs ve Ekim ayları arasında olduğu, sezonun başında ürün miktarının az olduğu Mayıs ayında en yüksek olduğu Ağustos ayına kadar bir düşüşün yaşandığı Eylül ayı itibariyle tekrar yükselmeye başladığı Ekim ayında sezonun sona erdiği Şekil 5'te görülmektedir.

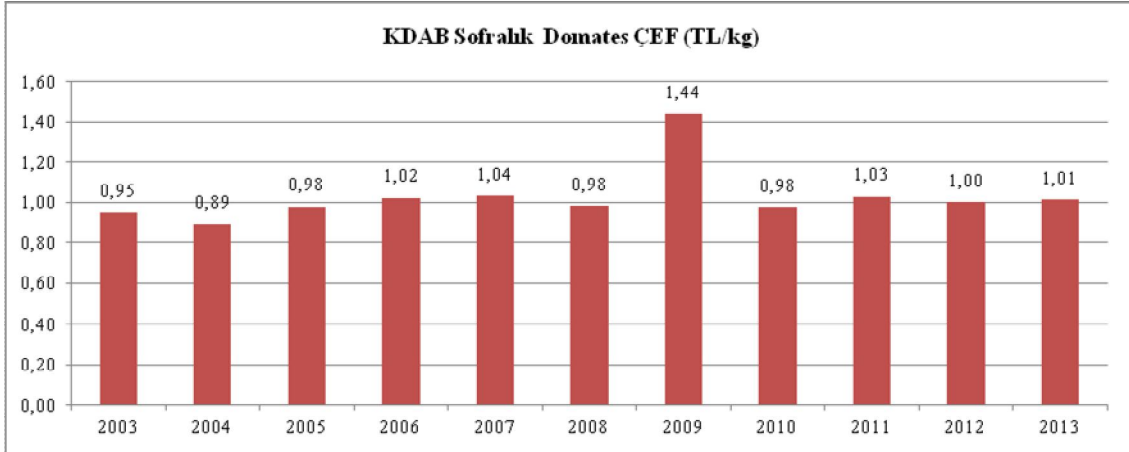
Şekil 4. Sofralık Domates Ortalama ÇEF (Anonim 2014c)

Şekil 5. Salçalık Domates Ortalama ÇEF (Anonim 2014c)

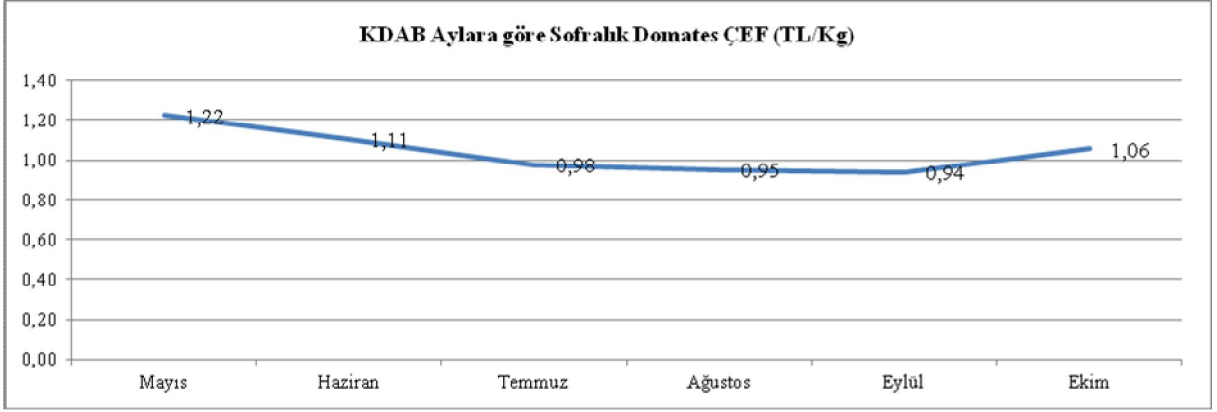
KDAB'nde Domates Çiftçi Eline Geçen Fiyatları

2003 yılı üretici fiyatları indeksi ile deflakte edilmiş olan domates çiftçi eline geçen fiyatlarının gösteren Şekil 6 incelendiğinde; fiyatların son on yılın en yüksek seviyesi olan 1,44 TL/kg'ı gördüğü 2009 yılı ortalama fiyatını hariç tutulduğunda, 0,95 TL/kg ile 1,04 TL/kg aralığında olduğu on yıllık ortalamanın 1,03 TL/kg olduğu görülmektedir.

Şekil 6. 2003-2013 yılları arasında KDA Bölgesi domates Ortalama ÇEF (Anonim 2014c)

Kuzeydoğu Anadolu Bölgesinde 2003-2013 yılları arasında aylık ortalamalara göre oluşmuş çiftçi eline geçen fiyatlara bakıldığında, rakamların Mayıs-Ekim ayları arasında olduğu, sezonun başladığı Haziran ayında en yüksek 1,22 TL/kg, arzın arttığı Temmuz, Ağustos ve Eylül aylarında sırasıyla; 0,98 TL/kg, 0,95 TL/kg ve 0,94 TL/kg olarak nispeten daha düşük bir seviyede gerçekleştiği ve Ekim ayında sezonun kapanmasıyla birlikte tekrar yükselmeye başladığı görülmektedir (Şekil 7).

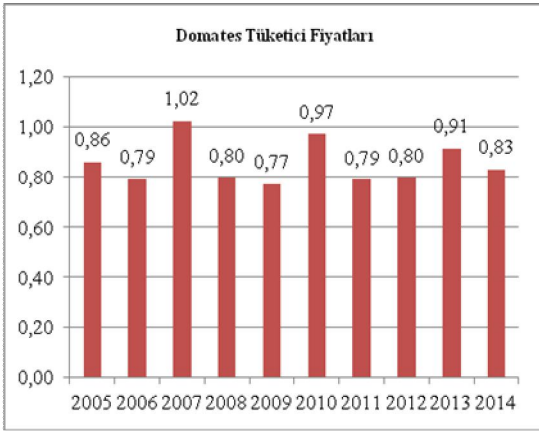

Şekil 7. 2003-2013 yılları arasında KDA Bölgesi Aylara göre ortalama ÇEF (Anonim 2014c)

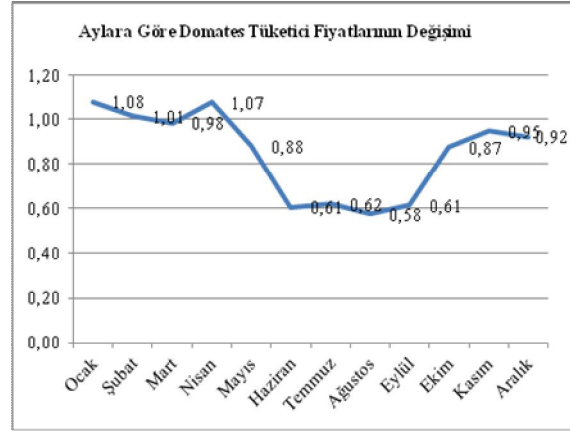
Domates Tüketici Fiyatları

2003 bazlı genel tüketici fiyatları indeksi ile düzeltilen 2005-2014 yılları arasındaki döneme ait domates tüketici fiyatları incelendiğinde fiyatların her üç yılda bir yükselişe geçtiği, 1,02 TL/kg ile 2007 yılında en yüksek seviyeye ulaştığı, 0,77 TL/kg ile 2009 yılında en düşük seviyeye ulaştığı, 2014 yılında ise 0,83 TL/kg olarak gerçekleştiği Şekil 8’de görülmektedir.

Taze domates tüketici fiyatlarının, 2005-2014 yılları aylık ortalamalarına göre; Ocak-Haziran döneminde genellikle yüksek gerçekleştiği, ortalama yıllık fiyatların yaklaşık % 50’si kadar yüksek olduğu, Haziran, Eylül döneminde düşerek benzer seviyede olduğu, Ekim ve Aralık aylarında ise üretim sezonunun sonu olması nedeniyle yıllık ortalama fiyatların üzerinde çıktığı Şekil 9’te görülmektedir.

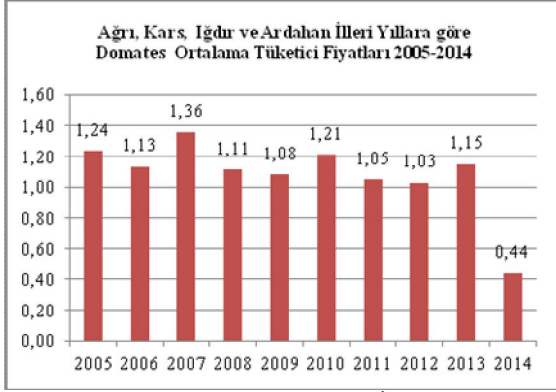
Şekil 8. Domates tüketici fiyatları (Anonim 2014d)

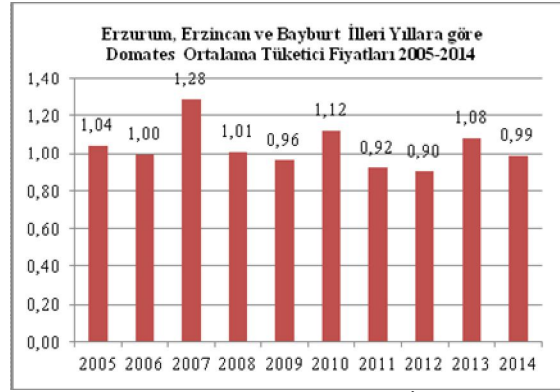
Şekil 9. Aylara göre Domates tüketici fiyatları (Anonim 2014d)

KDAB’nde Domates Tüketici Fiyatları

2003 yılı bazlı tüketici genel indeksi ile deflakte edilen 2005-2014 yılları arasında oluşan domates tüketici fiyatlarına bakıldığında Ağrı, Kars, Iğdır ve Ardahan illerinde 2014 yılına ait fiyatların ilk beş aya ait olmalarından dolayı değerlendirme dışı tutulduğunda bu yıllar arasında fiyatların 1,03 TL/kg ile 2012 yılında en düşük, 1,36 TL/Kg ile 2007 yılında en yüksek seviyeye gördüğü ve iki yıllık periyotlar halinde yükseldiği Şekil 10’daki grafikte görülmektedir. Erzincan, Erzurum ve Bayburt illerinde de fiyatların 0,90 TL/kg ile 2012 yılında en düşük, 1,28 TL/Kg ile 2007 yılında en yüksek seviyeye ulaşmıştır (Şekil 11).

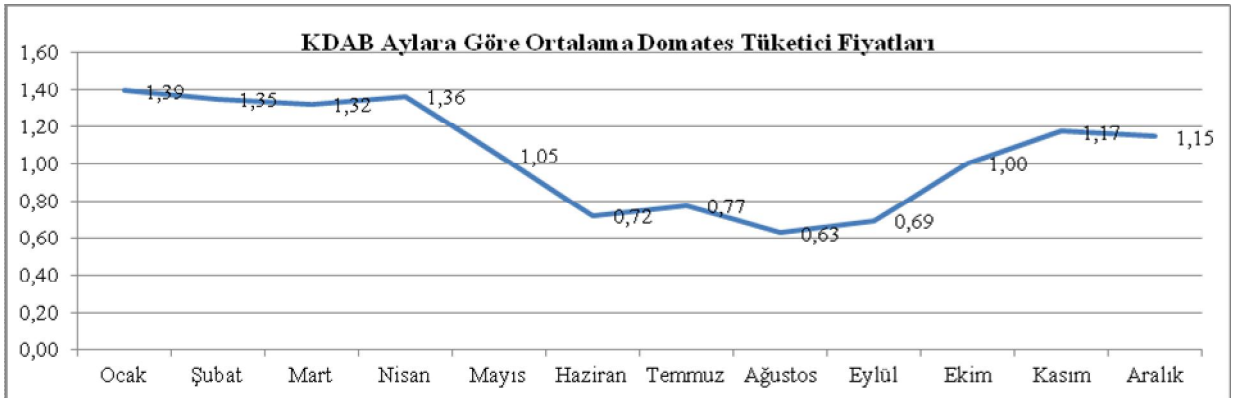

Şekil 10. Ağrı, Kars, Iğdır ve Ardahan İlleri domates tüketici fiyatları (Anonim 2014d)

Şekil 11. Erzurum, Erzincan ve Bayburt İlleri domates tüketici fiyatları (Anonim 2014d)

Kuzeydoğu Anadolu bölgesinde 2005-2013 yılları arası aylık ortalama tüketici fiyatlarına baktığımızda ürün arzının yeterli olmadığı Kasım, Aralık, Ocak, Şubat, Mart ve Nisan aylarında fiyatların genellikle sezon fiyatlarının yaklaşık iki katı civarında gerçekleştiği, yılın en yüksek fiyatının Ocak ayında oluştuğu, Mayıs ayı ile birlikte ilk hasat ürünlerin piyasaya girmesiyle fiyatların düşmeye başladığı, Ağustos ayında yılın en düşük seviyesinin görüldüğü Eylül ayından itibaren tekrar yükselmeye başladığı Şekil 12'deki grafik incelendiğinde görülmektedir.

Şekil 12. 2003-2013 yılları arasında KDA Bölgesi Aylara göre tüketici fiyatları 2003-2013 (Anonim 2014d)

Domates Tüketimi

Türkiye'de domates tüketimine bakıldığında kişi başına domates tüketiminin yaklaşık olarak ortalama 110 kg civarındadır. TÜİK hesaplamalarına göre son 10 yılın en yüksek kişi başına tüketimi 2008/09 piyasa yılında 119,1 kg'dır. Kişi başına domates tüketimi takip eden yıllarda 2009/2010 piyasa yılında 113 kg, 2010/2011 piyasa yılında 105,9 kg, 2010/2011 piyasa yılında 114,6 kg ve 2012/2013 piyasa yılında 117,2 kg olarak hesaplanmıştır (Anonim 2014f).

Domates Dış Ticareti

Türkiye'nin taze domates dış ticareti Çizelge 4'te gösterilmiştir. Buna göre 2005 yılında 250 bin ton olan domates ihracatı, yıldan yıla değişmekle birlikte bir artış eğilimi göstererek 2011 yılında 576 bin ton ile başlangıç yılına göre iki katından fazla bir rakama ulaşmıştır. 2011 yılından itibaren ihracatın azalmaya başladığı görülmektedir. 2014 yılı ilk beş ayında ihracatın 414,6 bin tona ulaşması yeniden bir eğilimde olduğunu göstermektedir (Çizelge 6).

Çizelge 6. 2005-2013 Yıllar arası domates dış ticareti (ton) (Anonim 2014e)

Yıl	İhracat (ton)	İthalat (Ton)
2005	250.182	56
2006	304.372	0
2007	372.094	25
2008	440.194	84
2009	542.231	10
2010	573.694	492
2011	576.573	681
2012	560.291	132
2013	483.019	51
2014*	414.637	44

* İlk beş aylık rakamlar

Türkiye'nin domates ihracatında son yıllarda Rusya en önemli ülke haline gelmiştir. 2000 yılında Türkiye domates ihracatının miktar olarak % 30'u Rusya'ya yapılırken 2013 yılında bu oran % 65,81'e çıkmıştır. 2010, 2011, 2012 ve 2013 yıllarında ise Rusya Federasyonu'nun domates ihracatından aldığı pay miktar olarak yaklaşık % 52,66, % 58,14, % 60,94 ve % 65,81 olarak gerçekleşmiştir. Aynı yıllarda toplam 53 ülkeye domates ihracatı yapılmıştır. Ukrayna, Bulgaristan, Irak, Suudi Arabistan, Moldova, Romanya, Gürcistan, Belarus, Bosna-Hersek, Suriye, Polonya, Kosova, Hollanda, Almanya, Azerbaycan, Sırbistan, Hırvatistan ve İngiltere son yıllarda 1.000 tonun üzerinde domates ihracatı gerçekleştirdiğimiz ülkelerdir (Çizelge 7).

Türkiye'nin domates üretiminde rakip durumunda olduğu İspanya, İtalya ve Yunanistan gibi ülkelerin AB üyesi olması ve topluluk tercihi nedeniyle bu ülkelerin avantajlı durumda olması ve son yıllarda önemi gittikçe artan gıda güvenliği ve standartları konusundaki gelişmeler de ihracatta önemli olmaktadır (Keskin 2012).

Çizelge 7. 2010-2013 Yılları arasında ülkelere göre domates ihracatı (ton) (Anonim 2014e)

Ülkeler	2010	2011	2012	2013
Rusya Federasyonu	302.102	335.228	341.462	317.855
Ukrayna	33.634	42.667	35.270	37.801
Bulgaristan	65.522	34.276	19.795	18.826
Irak	11.098	19.377	44.426	18.287
Suudi Arabistan	17.680	31.412	32.196	18.241
Moldova	7.294	21.358	15.077	17.359
Romanya	44.564	28.384	17.332	11.592
Gürcistan	6.556	5.876	6.238	9.885
Belarus	5.919	5.196	6.472	6.816
Bosna-Hersek	6.733	6.780	5.127	4.938
Suriye	22	275	905	3.562
Polonya	11.522	5.914	5.390	2.735
Kosova	6.065	4.182	2.010	2.108
Hollanda	3.006	1.895	2.396	2.051
Almanya	14.466	5.468	4.983	1.976
Azerbaycan	11.648	11.094	8.050	1.909
Sırbistan	2.738	3.733	1.754	1.746
Hırvatistan	3.038	1.707	1.073	1.061
İngiltere	792	966	1.205	979
Diğer Ülkeler	19.295	10.786	9.130	3.293

Türkiye'nin domates ithalatı çok düşük seviyededir. Ülkemiz 2010 yılında 7 ülkeden toplam 492 ton, 2011 yılında 4 ülkeden 6.811 ton, 2012 yılında 4 ülkeden 132 ton ve 2013 yılında 3 ülkeden 51 ton domates ithal edilmiştir (Çizelge 8). Bu ithalatın sınır ticareti kapsamında ya da yolcu yanında getirme yöntemi ile gerçekleştirildiği tahmin edilmektedir.

Çizelge 8. 2010-2013 Yılları arasında ülkelere göre domates ithalatı (ton) (Anonim 2014e)

Ülke adı	2010	2011	2012	2013
Avusturya	0	13	0	0
Bulgaristan	0	0	0	4
Gürcistan	0	0	1	0
Hollanda	19	0	0	0
Irak	22	0	0	0
İran	325	0	0	27
Kuzey Kıbrıs Türk Cum.	42	109	0	0
Polonya	0	0	0	20
Romanya	0	0	2	0
Rusya Federasyonu	37	250	107	0
Suudi Arabistan	0	308	23	0
Ukrayna	47	0	0	0

Domates İşleme Sanayi

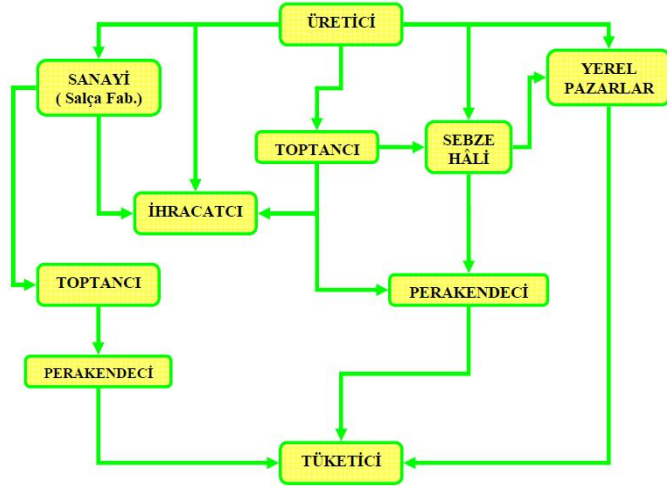
Sebze işleme sanayi içerisinde önemli bir yeri olan domates işleme sanayi, modern anlamda gelişmeye 1967 yılında başlamış, 1970'li yılların sonunda dış talep ve teşviklerin artmasıyla hızlı bir gelişme göstermiştir (Turhan 2007). Bugün 60'ın üzerinde işletme ve tesiste konserve sanayinin diğer ürünleri, reçel, marmelat, turşu vb. mamullerin yanı sıra, ağırlıklı olarak domates salçası üretilmektedir. Sektörde kurulu işletmelerin büyük bir kısmı özel sektöre ait anonim şirketlerdir. Tesisler, hammadde teminindeki kolaylık nedeniyle Marmara Bölgesinde yoğunlaşmıştır. Türkiye sahip olduğu yıllık 600.000 tonu aşan domates salçası üretim kapasitesiyle, İtalya'dan sonra Avrupa'da ikinci sırada, Dünya'da ise ABD ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin ardından dördüncü sırada bulunmaktadır. Üretim girdilerinde yerli hammadde oranı yüksektir. Yedek parça ve makina dışında ambalaj malzemesi olarak teneke levha ile aseptik torba ve işleme sırasında kullanılan kıvam arttırıcı ithalatı yapılmaktadır. Üretimin düşük olduğu yıllarda, ihracat maksadı ile yüksek oranda salça ithalatı da görülebilmektedir. Sektörde katma değer yüksek olup, orta büyüklükte üreticiler faaliyette bulunmaktadır. İşlenmiş meyve ve sebze ihracat lokomotif konumundaki sektör, özellikle yurtiçinde sözleşmeli tarımın yerleşmesine önemli ölçüde katkıda bulunmuştur (Sarısacılı 2010).

Domates Pazarlama Kanalları

Türkiye'de üretilen domatesin tüketiciye ulaşıncaya kadar izlediği rotayı gösteren Şekil 13 incelendiğinde üreticilerin ürettikleri taze domatesi sanayi, ihracatçı, toptancı, sebze hali ve yerel pazarlarda satışa arz etmektedir. Sanayi, üreticiden aldığı ürünü nihai ürüne işleyerek ya ihracatçıları yoluyla yurt dışı pazarlara ya da toptancı, perakendeci kanalıyla tüketicilere ulaştırmaktadır. Üreticiden ürünü satın alan toptancılar, bu ürünü perakendecilere ya doğrudan ya da sebze halleri aracılığıyla satmak suretiyle yerli tüketicilere ulaştırırken, ihracatçıları vasıtasıyla yurtdışı tüketicilerine ulaştırmaktadırlar.

Üreticilerin ürünlerini doğrudan sattıkları sebze halleri bu ürünleri perakendeciler vasıtasıyla tüketicilere iletmektedirler. Tüketicilerin domates satın aldıkları perakendeciler ise; hipermarketler, süpermarketler, manavlar, manav reyonu bulunan küçük marketler/bakkallar ile semt pazarı esnafı olarak sıralanmaktadır.

Türkiye açıkta sofralık domates üretiminin tamamına yakını, iç tüketime yönelik gerçekleştirmektedir. Üreticilerin örgütlü olmamaları nedeni ile üretimin yoğun olduğu dönemlerde fiyatlar maliyetlerin bile altına düşebilmektedir. Ürünlerin depolama imkânlarının olmaması ve çabuk bozulabildiğinden dolayı kayıplar oluşmaktadır (Anonim 2007a).

Şekil 13. Domates pazarlama kanalları (Anonim 2007b)

Domates Üretimi Ve Pazarlamasında Swot (Gzft) Analizi

Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Strateji Geliştirme Başkanlığının çeşitli bölgeler için hazırlanmış olduğu master planlarda yer alan GZFT analizleri KDA Bölgesi için bir araya getirilmek suretiyle aşağıda verilmiştir (Anonim 2007a; Anonim 2007b; Anonim 2007d).

Güçlü Yönleri: Türkiye'nin, dünya salça ve domates ihracatında önemli paya sahip olması, domates üreticisi diğer illere uzak olan Doğu Anadolu pazarının yakın olması, açıkta domates üretiminde önemli potansiyele sahip olması, yeterli büyüklük ve kalitede araziye sahip olunması, üretime elverişli iklim koşullarının bulunması, salça üretiminde domatesin verimliliğinin biber oranla daha fazla olması, domates salçasının hala pazarda büyük bir pay alması ve bilinirliğinin yüksek olması, domates salçasının fiyatının daha düşük olması, biber salçasının aksine tek başına kullanımının daha yaygın olması, sanayi üretimi salça kullanımının yaygınlaşması ve pazar sorununun olmaması güçlü yönleridir.

Zayıf Yönler: KDA Bölgesinin Türkiye iç pazarına uzak olması, örgütlenmenin yetersiz olması nedeni ile üreticilerin fiyat belirleme şanslarının olmaması, çabuk bozulabilir bir ürün olması ve üretim planlamasının olmaması nedeni ile fiyatlarda dalgalanmaların olması, AB'ye salça ihracatında vergi oranının yüksek olması, özellikle tohum olmak üzere üretimdeki girdi fiyatlarının yüksekliği, tohumda dışa bağımlılığın olması ve örtü altı domateste seraların modern olmaması nedeni ile verimin düşük olması, salça endüstrisinde biber salçası daha yeni bir ürün olduğu için satışlarının gelişme göstermesi, pazarlama bilgisi eksikliği, üreticiden tüketiciye kadar üretim kayıplarının fazlalığı, belirli bir destekleme politikasının olmaması, pazarlama yapısının karmaşıklığı (pazarlama zincirinin uzun olması ve birçok aktörün faaliyeti), depolama ve muhafaza teknik ve tesislerinin yetersizliği zayıf yönleri olarak sıralanabilir.

Fırsatlar: Yerli pazarın büyüklüğü, karayollarının genişletilmesi ve yenilenmesinin ulaşımı kolaylaştırması, üretim çeşitliliğinin varlığı ve son yıllarda kurutmalık domates talebinin artması, sözleşmeli üretim modelinin yaygınlaşmaya başlaması, birim alandan elde edilen verimin yüksek olması, dünyada ve ülkemizde işlenmiş domatese olan talebin artması, küresel ısınma sebebiyle domates üretimi alanının değişmesi, dış pazardaki mevcut üreticilerin üretim kalitesini düşürmesi, artan ihracat sebebiyle iç piyasadaki talep açığı, dünyada gıda güvenliği ile ilgili gelişmeler ve organik tarım ürünlerine talebin artması ve makineli tarımın yaygınlaşması gibi fırsatlara sahiptir.

Tehditler: Üretim maliyetleri düşük olan Çin'de üretimin artıyor olması, üretimde bilinçsizce kullanılan kimyasalların ihracatı olumsuz etkileyebilecek olması, sulama kuyularındaki su seviyesinin düşmüş olması, münavebeli ekim yapılmadığından dolayı hastalık ve zararlı etkisinin artması, erozyon, iklim değişikliği sonucu ekolojik dengenin bozulması ve AB'ye salça ihracatında vergi oranının yüksek olması başlıca tehditler olarak görülmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Ülke tarımında ve ekonomisinde büyük bir yeri olan domates, çiftçimizin önemli gelir kaynaklarından birisidir. Domates Türkiye’de, açıkta tarla sebzeçiliği ve örtü altı sebzeçiliği şeklinde üretilmektedir. Domates yetiştiriciliği Türkiye’nin tümünde mümkün olmakla birlikte, sanayi tipi domates üretiminin çok daha uygun olduğu Ege ile Batı ve Doğu Marmara Bölgelerinde özellikle de Balıkesir, Bursa ve Çanakkale illerinde, sofralık tip domates üretimi için; Akdeniz, Ege ve Batı Karadeniz Bölgelerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi domates ekilen alanların % 2,51’ni kullanırken, toplam üretimin ise %1,63’ünü sağlamaktadır. Giderek artan nüfus ve domates dış ticareti, tüketicilerin bu ürüne yönelik ilgisi, Doğu Anadolu Bölgesinde alternatif gelir kaynaklarına duyulan ihtiyaç, domatesin bölge iklim koşullarında da yetiştirilebilir niteliklere sahip olması gibi faktörler bölge için domates yetiştiriciliğini önemli kılmaktadır.

Bölgede domates üretiminde lider konumunda bulunan Erzincan ve Iğdır illerinde önemli üretim imkân ve kabiliyetinin bulunması, gelecek için ümit vericidir. Ülkemizin ileri tarım bölgelerinde dünya standartları ile yarışan modern tarım tecrübesi ve bilgisinin varlığı diğer bölgelere özellikle de KDA Bölgesine transfer edilebilecek önemli bir varlığımızdır. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığının; kırsal kalkınmayı amaçlayan, tarım kesimine yönelik olarak; kırsal alanda tarımsal ürünlerin üretilmesi, işlenmesi, depolanması ve paketlenmesi ve pazarlanmasına yönelik ekonomik faaliyet yatırımları ile altyapı tesislerine yönelik yatırımları teşvik etmeyi ve desteklemeyi amaçlayan hibe destek programlarının domates salçası fabrikası, domates suyu fabrikası, domates kurutma tesisi vb. gibi domates işleme sanayini de içine alan projelere öncelik tanıyacak şekilde yönlendirilmesi halinde bölgede domates yetiştiriciliğinde önemli gelişmelerin olması kaçınılmaz gözükmektedir. Domates işleme sanayinin bölgede kurulması halinde programlı, kaliteli ve talebe yönelik üretim yapılabilecektir. Bölge üreticilerinin bu firmalarla geliştirebilecekleri bir sözleşmeli üretim sistemi de devlet tarafından desteklenmelidir.

Pazarlama açısından; bölgede domates üretimi domatesin öncelikle tüketici tercihlerine yönelik olarak geliştirilmelidir. Kalite ve verimin artırılabilmesi için üreticilerin sertifikalı tohum ya da fide kullanmaları da teşvik edilmelidir. Geliştirilen ürünün pazarda tutunabilmesi ve markalaşması çok önemlidir. Bunun için bölgede domates üretiminde lider olan Erzincan ve Iğdır illerinde domatesin hasat dönemlerinde “Domates Festivallerinin” düzenlenmesi ve bu etkinlikler kapsamında ünlü sanatçıların, kanaat önderleri vb. kişilerin bölgeye davet edilmesi yoluyla ana akım görsel ve yazılı basın organlarının dikkatinin bölgeye ve bölge domates üretimine çekilmesi faydalı olacaktır.

Bölgede domates üreticilerinin hazır fide kullanımı, sulama, gübreleme ve ilaçlamada modern sistemlerin kullanımı konularında teşvik edilmesi, hasat sonrasında ürün kayıplarının azaltılması için uygun hasat, sınıflandırma ve depolama yöntemleri konusunda bilgilendirilmesi için tarımsal danışmanlık sistemi geliştirilmelidir. Bölgede domates üretimi ve pazarlamasında rol alabilecek kooperatif ve üretici birliklerinin kurulması ve işletilmesi özendirilmeli ve kooperatifçilik eğitimi yaygınlaştırılmalıdır.

Domatesin depolanması, üretici eline geçen fiyatlarda istikrar sağlayarak üretici gelirlerinin artırılması için kullanılabilir önemli bir araçtır. Bölgede modern ve büyük soğuk hava depolarının kurulması halinde, tazeliğini ve besin değerini koruyacak olan domatesler üretim sezonunun sona erdiği aylarda daha yüksek fiyata pazarlanabilecektir.

Kaynaklar

- Anonim (2007a). TR 5 Batı Anadolu Bölgesi Tarım Master Planı. T.C. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, Strateji Geliştirme Başkanlığı, Ankara.
- Anonim (2007b). TR 4 Marmara Bölgesi Tarım Master Planı. T.C. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, Strateji Geliştirme Başkanlığı, Ankara.
- Anonim (2007c). TRA Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi Tarım Master Planı. T.C. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, Strateji Geliştirme Başkanlığı, Ankara.
- Anonim (2007d). Düzey 2 Bölgeleri Kalkınma Programı, Pazarlama Araştırmaları Domates –TRA2 Iğdır, Agrer ve ortakları Scott Wilson, ICON, CEEN, VNG, Akdan and Erenoğlu, RD-AKKM.421.TR.

- Anonim (2014a). Food and Agricultural commodities production database, Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO). <http://faostat.fao.org/site/339/default.aspx> Erişim Tarihi: 25 Haziran 2014.
- Anonim (2014b). Bitkisel Üretim İstatistikleri Veri Tabanı, Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). <http://tuikapp.tuik.gov.tr/bitkiselapp/bitkisel.zul> Erişim Tarihi: 25 Haziran 2014.
- Anonim (2014c). Tarımsal Fiyat İstatistikleri Veri Tabanı, Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). <http://tuikapp.tuik.gov.tr/tarimsalfiyatapp/tarimsalfiyat.zul> Erişim Tarihi: 25 Haziran 2014.
- Anonim (2014d). Tüketici Fiyatları Endeksi (TÜFE) Veri Tavanı, Madde Fiyatları, Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). <http://tuikapp.tuik.gov.tr/tufedagitimapp/> Erişim Tarihi: 25 Haziran 2014.
- Anonim (2014e). Dış Ticaret İstatistikleri Veri Tavanı, Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). <http://tuikapp.tuik.gov.tr/disticaretapp/menu.zul> Erişim Tarihi: 25 Haziran 2014.
- Anonim (2014f). Bitkisel Ürün Denge Tabloları, Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). <http://tuikapp.tuik.gov.tr/bitkiselapp/tarimdenge.zul> Erişim Tarihi: 25 Haziran 2014.
- Arıkbay C (1996). Türkiye'nin İşlenmiş Domates Dışsatımı: Durum Değerlendirmesi ve Avrupa Topluluğu'na Tam Üyeliğin Olası Etkileri (Basılmamış Doktora Tezi).
- Demiray E, Tülek Y (2008). Domates Kurutma Teknolojisi ve Kurutma İşleminin Domatesteki Bazı Antioksidan Bileşiklere Etkisi. Gıda Teknolojileri Elektronik Dergisi (GTED), 2008 (3) 9-20.
- Düzyaman E, Duman İ (2003). Dried Tomato as a New Potential in Export and Domestic Market Diversification in Turkey. Proceedings of the Eighth International ISHS Symposium on the Processing Tomato, Acta Horticulture, 613, 433-436.
- Engindeniz S, Görkem GÖ (2013). İzmir'de Domates Üretiminin Ekonomik ve Teknik Etkinlik Analizi. Ege Univ. Ziraat Fak. Dergisi, 50 (1): 67-75, İzmir.
- Erdal G (2006). Tarımsal Ürünlerde Üretim – Fiyat İlişkisinin Koyck Yaklaşımı İle Analizi (Domates Örneği). Gazi Osman Paşa Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi, Sayı 2. S. 17-24, Tokat.
- Keskin G, Gül U (2004). Domates. Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü, T.E.A.E-Bakış, Sayı:5, Nüsha:13, Ankara.
- Keskin G (2010). Türkiye'de Domates Salça Sanayi ve İç Piyasada Fiyat Değişimleri. Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Tarım Bilimleri Dergisi, 20 (3): 214-221, Van.
- Keskin G (2012). Domates ve Domates Salçası Durum - Tahmin: 2012/2013. Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü, Tepge Yayın No: 219, Ankara.
- Koç A (2005). Türkiye'de Tarımsal Ürün ve Girdi Piyasaları. Türkiye'de Tarım (Editör: Fahri Yavuz). Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, Strateji Geliştirme Başkanlığı Yayını, Ankara.
- Sarısaçlı İE (2010). Domates Salçası. T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı İhracatı Geliştirme Etüd Merkezi Raporu. http://www.ceidam.com/FileUpload/bs238314/File/domates_salcasi.pdf (Erişim Tarihi: 29.06.2014)
- Turhan S (2007). Türkiye'de Domates Salçası Sektörünün Rekabet Gücü Analizi. Hasad Gıda. 22(247): 26-31.
- Uylaşer V (1996). Salça Üretim Aşamalarına Gore Bakteri ve Maya Florasındaki Değişim ve Bozulmadaki Etkileri Üzerinde Araştırmalar (Basılmamış Doktora Tezi). Uludağ Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Bursa.